

Inhoud

WOORD VOORAF		9
INLEIDING	Een 'nationale' geschiedenis van Duitsland	11
HOOFDSTUK 1	Een Europese voorgeschiedenis: de Germaans-Frankische erfenis	17
1.	De Germaanse erfenis	19
1.1.	De Germaanse maatschappij	20
1.2.	Het Germaans-Romeinse conflict	24
1.3.	Gevolgen van de volksverhuizingen	26
2.	De Frankische erfenis	28
2.1.	De Merovingische periode	28
2.2.	De Karolingische periode	30
2.3.	Het belang van de Frankische erfenis voor de Duitse geschiedenis	35
HOOFDSTUK 2	Een machteloos Rijk: Duitsland tijdens de hoge en late middeleeuwen	39
1.	Duitsland tijdens de hoge middeleeuwen (ca. 1000-1250)	41
1.1.	De Ottoonse dynastie en het ontstaan van het Eerste Duitse Keizerrijk (919-1024)	43
1.2.	De Salische dynastie in het teken van religieuze en sociale veranderingen (1024-1125)	47
1.3.	De Staufische dynastie en het Rijk op het hoogtepunt van zijn macht (1125-1254)	51
2.	Duitsland tijdens de late middeleeuwen (ca. 1250-1500)	58
2.1.	Interregnum en <i>Hausmachtkönigtum</i>	59
2.2.	Sociale en culturele veranderingen in het herfsttij der middeleeuwen	63
2.3.	Hoe 'Duits' waren de Duitse middeleeuwen?	65
HOOFDSTUK 3	Een lappendeken op de kaart van Europa: Duitsland in de vroegmoderne tijd	69
1.	Duitsland tijdens renaissance en reformatie (ca. 1500-1618)	71

INHOUD

1.1. De Habsburgse monarchie in het centrum van de wereldmacht	72
1.2. Opkomst en verspreiding van de reformatie	74
1.3. Sociale spanningen en culturele vernieuwingen	79
2. Een Duitse catastrofe: de Dertigjarige Oorlog (1618-1648)	83
2.1. Verloop van het conflict	83
2.2. De Vrede van Westfalen en zijn gevolgen	86
3. Duitsland in het tijdperk van het absolutisme (1648-1789)	88
3.1. Een machteloos Rijk in het midden van Europa	89
3.2. Het Pruisisch-Oostenrijkse dualisme	91
3.3. Maatschappij en cultuur ten tijde van het vorstelijk absolutisme	95
3.4. Geen grote burgerlijke revolutie voor Duitsland?	99
HOOFDSTUK 4 De wording van een natie:	
Duitsland tijdens de lange 19de eeuw	103
1. Duitsland tussen revolutie en restauratie (1789-1870)	105
1.1. Duitsland tijdens de Franse Revolutie (1789-1815)	105
1.2. <i>Vormärz</i> (1815-1848)	111
1.3. Revolutie en reactie (1848-1870)	117
2. Het Tweede Duitse Keizerrijk (1871-1914)	126
2.1. Duitslands <i>Reichsgründung</i> (1870-1871)	127
2.2. Het Bismarck-tijdperk (1871-1890)	132
2.3. Het Wilhelminische Duitsland (1890-1914)	137
2.4. Het Duitse keizerrijk in het rusteloze hart van Europa	141
3. De Eerste Wereldoorlog (1914-1918)	145
3.1. Oorzaken van de grote wereldbrand	145
3.2. Verloop van de oorlog	147
3.3. Binnenlandse ontwikkelingen	150
HOOFDSTUK 5 Een wankele democratie:	
De Weimarrepubliek	155
1. De naoorlogse revolutionaire crisis (1918-1923)	157
1.1. Revolutie of parlementaire democratie?	157
1.2. De Vrede van Versailles	161
1.3. De republiek onder druk	162
2. Relatieve stabilisering (1924-1929)	164
2.1. <i>Ära Stresemann</i>	164
2.2. De Weimarcultuur	166
2.3. Strijd om culturele dominantie	167
3. Ondergang van de republiek (1930-1933)	169
3.1. De economische wereldcrisis (1929)	169
3.2. Crisis van het regime	170
3.3. Waarom kwam de Weimarrepubliek ten val?	174

INHOUD

HOOFDSTUK 6	Een catastrofe voor Europa: Het Derde Rijk en de Tweede Wereldoorlog	179
1.	De lange weg naar het Derde Rijk	181
1.1.	Wortels van de nationaalsocialistische <i>Weltanschauung</i>	181
1.2.	De Duitse <i>Sonderweg</i>	185
1.3.	Hitler en de <i>Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei</i> (NSDAP)	188
2.	De nationaalsocialistische <i>Volksstaat</i>	192
2.1.	Van machtsovername naar totale dictatuur (1933-1934)	192
2.2.	Duitsland in een <i>Zeit der Illusionen</i> (1934-1939)	197
3.	Oorlog en genocide	201
3.1.	Van <i>Blitzkrieg</i> tot <i>Götterdämmerung</i> (1939-1945)	202
3.2.	Nationaalsocialisme: van 'sociale sanering' tot genocide	208
HOOFDSTUK 7	Deling en hereniging: Duitsland na 1945	213
1.	Duitsland onder geallieerde bezetting (1945-1949)	215
1.1.	Nederlaag en denazificatie	215
1.2.	Koude Oorlog	219
2.	Duitse deling (1949-1989)	221
2.1.	Bondsrepubliek Duitsland	221
2.2.	Duitse Democratische Republiek	232
3.	Een herenigd Duitsland	238
3.1.	<i>Wende</i> in de DDR en Duitse eenmaking (1989-1990)	239
3.2.	De erfenis van de eenmaking: Duitsland sinds 1990	242
BIBLIOGRAFIE		251
LIJST VAN KAARTEN		259
INDEX		261

Woord vooraf

Een boek dat een inleiding biedt tot de geschiedenis van Duitsland is gemakkelijker te bekritisieren dan te schrijven. De pen van de auteur is vlugger te herkennen in een overzichtswerk dan in een gedetailleerde monografie. Keuzes werden gemaakt die niet door iedereen worden gedeeld. Er kan gemakkelijk gewezen worden op omissies, tekortkomingen en eenzijdigheden. Dit geldt voor iedere geschiedenis – een schier onuitputtelijke goudmijn aan feiten, figuren, gebeurtenissen, ontwikkelingen, tendensen – maar nog meer voor een boek dat niet meer dan een inleiding en een samenvatting wil bieden. Sommige inzichten zijn niet brandnieuw, en werden ontleend aan anderen. Andere zijn enkel op rekening van de auteur te schrijven.

Het zal de aandachtige lezer opvallen dat het boek vooral de nadruk legt op politieke en intellectuele ontwikkelingen en graag stilstaat bij kwesties die te maken hebben met historische beeldvorming en historiografische debatten. Onvermijdelijk duikt ook het probleem op van ‘anachronisme’ en ‘teleologie’ in de geschiedschrijving. Bedoeld wordt dan de neiging van de historicus om het verleden vanuit het perspectief van het heden te beschouwen. Dit hoeft niet te leiden tot een soort historisch determinisme, namelijk de aanname dat wat zich in het verleden heeft voorgedaan ook noodzakelijk moest gebeuren, maar het verklaart waarom de geschiedenis ons vaak als een schilderij voorkomt. Wat dichter bij ons staat, is duidelijker zichtbaar en krijgt meer aandacht. Hoe het verleden terug in de tijd ligt, hoe meer het een vage en weinig gedetailleerde achtergrond wordt. Dit boek is ook op deze regel geen uitzondering.

Dit boek wil een synthese bieden, en geen encyclopedisch overzicht. Het is bedoeld voor studenten Geschiedenis, Duitslandstudies, Cultuurwetenschappen, als ook voor academisch geïnteresseerden in de geschiedenis van Duitsland. Het maakt geen aanspraak op volledigheid. Wel wil het een aansporing zijn om zich verder te verdiepen in het fascinerende verleden, als levende geschiedenis, van Duitsland als het belangrijkste land in Europa. De auteur is er zich van bewust dat het spoedig herschreven zal moeten worden, in het licht van nieuwe inzichten en steeds te verwachten nieuwe debatten over één of andere kwestie. Een beknopte bibliografie kan de geïnteresseerde lezer verder helpen bij zijn of haar zoektocht naar informatie of andere visies.

Ten slotte een woord van dank aan al wie van een oude interesse voor Duitsland, zijn land, zijn geschiedenis en zijn mensen, een levenslange fascinatie heeft gemaakt. Wie zich, zoals bij het schrijven van een boek, langdurig met de geschiedenis van Duitsland bezighoudt, begrijpt pas echt de betekenis van Heinrich Heines beroemde uitspraak uit 1843: *“Denk’ ich an Deutschland in der Nacht, Dann bin ich um den Schlaf gebracht.”*

Maastricht, december 2009

INLEIDING

Een 'nationale' geschiedenis van Duitsland

Deutschland? Aber wo liegt es? Ich weiss das Land nicht zu finden.
 (Duitsland? Maar waar ligt dat? Ik weet dat land niet te vinden.)
 Johann Wolfgang von Goethe en Friedrich Schiller (1797)

In het hart van Europa ligt een fascinerend land. In de loop van zijn geschiedenis heeft Duitsland dit continent ingrijpend beïnvloed, ten goede en ten kwade. Het land is toonaangevend geweest op alle vlakken van de kunsten en cultuur, het heeft dichters en denkers voortgebracht, maar ook vooraanstaande politici en wetenschappers, ijzersterke producten en een voor veel buitenlanders moeilijke taal. Het is al lang een economische motor in Europa en in de wereld, en ook in zijn sociale en maatschappelijke ontwikkelingen speelde het een vooraanstaande rol die navolging kreeg. Duitsland is vooral een land waar de geschiedenis levendig aanwezig is in de hedendaagse cultuur. Weinig andere landen ter wereld worstelen zo met hun plaats in de schaduw van hun eigen verleden. Kennis van het land kan niet zonder minstens een primair inzicht in zijn historische ontwikkeling.

De belangstelling voor de geschiedenis van Duitsland is niet alleen ingegeven door fascinatie voor zijn culturele verworvenheden of zijn economische prestaties. Niet weinigen in binnen- en buitenland – en Duitsers zelf niet in het minst – zullen de geschiedenis van Duitsland juist ook als een ‘probleem’ ervaren. In 1797 stelden Goethe en Schiller al de vraag die nog lang zou nazinderen. Ze konden niet vermoeden dat de spanning tussen Duitse cultuur en Duitse macht, tussen de sfeer van de vrije geest en die van het gezag nog een noodlottige uitkomst zou vinden. Uniciteit is in de geschiedenis van vele naties verbonden met gevoelens van trots en bewondering. Voor Duitsland geldt, minstens sinds de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog, het omgekeerde. Voor zover er van een ‘aparte weg’ in de geschiedenis van Duitsland sprake is, is die sterk verbonden met schaamte en schuld voor de rampen waartoe die geleid heeft.

Om verschillende redenen kunnen er vraagtekens geplaatst worden bij de relevantie van het schrijven van een ‘nationale’ geschiedenis. We leven in een tijd waarin juist ‘transnationaliteit’ aan de orde van de dag is. In het licht van europeanisering en globalisering lijken nationale grenzen, politiek en economisch, maar ook cultureel en in de hoofden van de mensen, aan betekenis te verliezen. Dat heeft noodzakelijk ook gevolgen voor de wijze waarop geschiedenis wordt geschreven. Deze benadering is bevruchtend, omdat ze de relativiteit van grenzen en zogenaamde ‘eigen’ nationale karakteristieken benadrukt. Er is in de historiografie al jaren een duidelijke trend merkbaar in de richting van comparatieve geschiedbeoefening, of naar grotere verbanden: ‘Europa’, het ‘Westen’ of zelfs breder. Dat de ‘natie’ lang misbruikt is om er macht mee te legitimeren, om conformiteit op te leggen en buitenstaanders uit te sluiten, speelt zeker een rol in het moderne streven om beperkte en verstikkende kaders te overstijgen. De ‘natie’ wordt geassocieerd met mechanismen van inclusie en

exclusie, en in een zich globaliserende wereld waarin *cultural citizenship* aan belang schijnt te winnen, komt dit als een achterhaald concept over.

Eén van de problemen waarmee een nationale geschiedenis kampt, is de definitie van wie of wat tot de natie behoort. Het gevaar dat onvermijdelijk om de hoek loert, is dat van een in wezen ‘essentialistische’ benadering van ‘de Duitsers’. ‘Duitsers’ zijn in hun historische ontwikkeling, territoriale afbakening, culturele identiteit evenwel een uiterst hybride en aan verandering onderhevige entiteit. Indien men een transnationaal perspectief hanteert, is dit een uitgelezen mogelijkheid om schijnbaar vastgeroeste identiteiten te ontrafelen. De methode om identiteiten als dynamische processen te zien, is veel meer in zwang gekomen. Steeds anders in tijd en ruimte, zijn ze onderworpen aan de macht van diegenen die hun interpretatie kunnen opleggen. De vraag naar geografische en regionale afbakening en naar een adequate tijdsindeling stelt zich in de meeste geschiedenissen van volkeren en staten, maar in die van Duitsland in het bijzonder. *Wo liegt Deutschland* – en waar begint zijn geschiedenis? Het zijn vragen die veel moeilijker te beantwoorden zijn dan op het eerste gezicht lijkt.

Een geschiedenis die de ‘sporen en ontsporingen’ van één natie wil beschrijven, heeft slechts zin als die uitdrukkelijk uitnodigt tot vergelijking en kritische reflectie. In deze zin is dit boek ook opgevat. Spreken over een ‘eigen weg’ voor Duitsland kan alleen maar door die tegen een bredere transnationale achtergrond te plaatsen. Die weg wordt heel uitdrukkelijk in zijn Europese context geplaatst. De natie kan dan wel aan actuele relevantie ingeboet hebben, als voorwerp van historisch onderzoek blijft ze belangrijk. Als bron van verbeelding en van mythevorming is ze tot op de dag van vandaag niet uitgespeeld, en ook dat is voor historici een interessante invalshoek. De geschiedenis van een natie is daarom meestal meteen ook de geschiedenis van zijn ‘deconstructie’. Ze toont aan hoe ze voortdurend gemaakt en herschreven wordt, en moet geplaatst worden in het licht van politieke belangen of culturele pretenties. De geschiedenis van Duitsland wordt op die manier het verhaal van een *Erfindung der Nation*. Van de vroegste voorgeschiedenis tot diep in de 19de eeuw is een lijn terug te vinden van pogingen om de natie te definiëren, wisselvallig en met steeds andere inhouden.

Geschiedenis is altijd een discussie zonder maat of einde. Geschiedenis is daarom steeds een geschiedenis van de geschiedschrijving. Voor de geschiedenis van Duitsland geldt dit des te meer, omdat ze bewogen is, en iedere schijnbare consensus nieuwe reacties en andere zienswijzen oproept. Historische discussies zijn in Duitsland sterk verbonden met vragen over historische verantwoordelijkheid, met schuld en schaamte, en met de bereidheid om ‘lessen te trekken uit het verleden’. Een historicus moet zich niet laten leiden door politieke of ideologische overwegingen, maar het is nuttig om na te denken over de publieke implicaties van bepaalde interpretaties en zienswijzen op het verleden. Indien de geschiedbeoefening wordt beschouwd als een

permanente discussie over steeds nieuwere en betere inzichten, kan ze opgevat worden als een onderdeel van het bredere culturele geheugen. De geschiedbeoefening is niet alleen een academische bezigheid bedoeld voor een beperkt publiek, maar heeft een reikwijdte tot diep in de samenleving.

Geschiedenis in de publieke ruimte – die publieke ruimte is in de meeste gevallen nog steeds de natie en men is nog ver verwijderd van het moment waarop een grotere eenheid, Europa bijvoorbeeld, die rol zou kunnen gaan overnemen. Zoals de natie het product is van de geschiedenis, zo zijn Europa en een Europees bewustzijn dat ook. Men is zeker druk doende om geschiedenis er een onderdeel van te maken. Maar voorlopig zijn er nog maar weinig echte ‘transnationale’ historische debatten. De meeste debatten die over de omgang met het verleden worden gevoerd, zijn wettelijk nationaal van aard. De pijnpunten uit de Duitse geschiedenis – een autoritaire staatsvorming, twee wereldoorlogen, de Holocaust, Koude Oorlog en Duitse deling – worden voornamelijk als nationale trauma’s ervaren. Eén van de heftigste historische debatten in Duitsland, de *Historikerstreit* in de jaren tachtig van de vorige eeuw, ging over het zelfbeeld van de naoorlogse Duitsers in hun nationale context.

Dat het vooral onderwerpen zijn uit de politieke geschiedenis die in Duitsland regelmatig voor opwinding zorgen, is niet verwonderlijk. Theoretische en methodische vernieuwing komt vaak uit de sfeer van de sociale en culturele geschiedschrijving, maar het zijn vooral politieke kwesties die publieke beroering veroorzaken. Dit heeft wellicht te maken met een oude 19de-eeuwse traditie die de blik van Duitse historici vooral op vraagstukken van natievorming, staatskunde en macht richtte. Maar het gewicht van de politieke geschiedschrijving heeft waarschijnlijk nog meer te maken met de aard van het land zelf. Veel meer dan de burgers van andere landen hebben Duitsers aan den lijve problemen van politieke aard ondervonden: democratie en dictatuur, oorlog en genocide, leven in een gedeeld of een herenigd land. Het zijn historische ervaringen waarmee iedere burger in Duitsland vertrouwd is. Het politieke speelt meer dan elders in Europa een prominente rol in de persoonlijke biografie van menig Duitser. Daarom is het ook niet te verwonderen dat geschiedenis, vooral de moderne en hedendaagse periode (*Zeitgeschichte*), met *Politik* wordt verbonden.

Kan het verwonderlijk zijn dat Duitse historici, vanuit een besef van verantwoordelijkheid voor de samenleving, bijzonder gevoelig zijn voor de aard en de rol van hun discipline? Aan geschiedbeoefening wordt dan vaak een bijzondere taak toebedeeld, namelijk het aanbieden van *historische Aufklärung* – historische vorming en oriëntatie. Dit is een traditie die teruggaat tot de Verlichting en vanuit de ervaringen met het naziregime alleen maar aan urgentie heeft gewonnen. Nog steeds citeren veel hedendaagse Duitse historici met instemming de vroeg-20ste-eeuwse cultuurfilosoof Ernst Troeltsch: “De vernietiging van historische vorming en historische kennis leidt onvermijdelijk tot barbarij en wordt enkel mogelijk gemaakt wanneer de barbarij zich

in alle domeinen van het menselijke leven heeft doorgezet.” Dit was zeker bedoeld tegen de verleidingen en de willekeur van het totalitarisme. Een sterkere waarschuwing en een meer optimistische visie op de vormende waarde van geschiedschrijving en geschiedbeoefening zijn nauwelijks denkbaar. Duitse historici, en Duitsers in het algemeen, kunnen, juist door hun ervaringen met de verschrikkelijke ontsporingen in hun geschiedenis, ons leren hoe verrijkend de belangstelling voor en de studie van het verleden kunnen zijn.

Een Europese voorgeschiedenis: de Germaans-Frankische erfenis

---

1. DE GERMAANSE ERFENIS

Vroeger placht men de oorsprong van Duitsland in de donkere oerwouden van een mythisch ‘Germanië’ te zoeken. Lange tijd bestond de gewoonte, vooral in de populaire historische cultuur maar ook in de geschiedschrijving, om de Germanen als de rechtstreekse voorvaders van de moderne Duitsers op te voeren. In de romantisch-nationalistische verbeelding lag de oorsprong van de Duitse geschiedenis dan bij de heldhaftige volkeren die zich succesvol hadden verzet tegen de invloeden van buitenaf. Deze voorstelling miskent echter de verstrengeling van het Duitse verleden met de veel bredere Europese beschavingsgeschiedenis. De geschiedenis van Duitsland steunt, net zoals de geschiedenis van de meeste andere Europese naties, op drie fundamentele pijlers: de Grieks-Romeinse oudheid, de Germaanse erfenis en het christendom. Deze drie erfenissen werden tijdens de vroege middeleeuwen tot een nieuwe synthese versmolten. De Duitse geschiedenis biedt hier een voortreffelijke illustratie van. Dit geldt zeker voor de vroegste geschiedenis, maar de uitwerking ervan is nog vele eeuwen later te merken. Tegen een bepaalde trend in om vooral het ‘eigen’ karakter van de Duitse nationale geschiedenis vanaf een zo vroeg mogelijk moment in het licht te stellen, dient juist het feit te worden benadrukt dat Duitslands voorgeschiedenis in een veel bredere Europese context kan worden geplaatst.

De verleiding is steeds groot geweest om wat eigenlijk tot de gemeenschappelijke Europese erfenis behoort, als exclusieve voorgeschiedenis van de eigen natie op te eisen. De fantasievolle voorstelling van de lange periode van botsingen tussen oprukkende Germaanse volkstammen en het Romeinse wereldrijk gaf daar ook alle aanleiding toe. Van het begin van de grote Germaanse volksbewegingen tot de verbrokkeling van het Frankisch-Karolingische rijk in de 9de eeuw, steeds werden de centrale gestalten van deze rumoerige periode, of het nu gaat om Arminius, Theoderik de Grote, zelfs Clovis of zeker Karel de Grote, als ‘Duitse’ nationale helden opgevoerd. Veldslagen en overwinningen die als ‘keerpunten’ in de geschiedenis van Europa gelden (het Teutoburgerwoud, de Catalaunische velden, Poitiers), worden op dezelfde manier opgevoerd als heldhaftige episodes die in geen enkel handboek over Duitse geschiedenis mogen ontbreken. De geschiedschrijving van de 19de eeuw die in het teken stond van de idealen van een nationale eenheidsstaat heeft dit beeld sterk bevorderd. De grootheidswaanzin van Hitlers Derde Rijk in de 20ste eeuw trok deze lijn alleen maar tot in het absurde door. De tragische mislukkingen van het radicale nationalisme hebben een dergelijke voorstelling van zaken ondertussen in diskrediet gebracht en historici dragen nu sterk bij aan de deconstructie van een als achterhaald beschouwd geschiedenisbeeld. Maar in de populaire herinneringscultuur zijn dergelijke beelden nog steeds aanwezig.

Het gelijkstellen van ‘Germaans’ en ‘Duits’, en daarmee de suggestie van continuïteit tussen de Germaanse voorgeschiedenis en het moderne Duitsland, is tevens het

resultaat van een taalkundige ontwikkeling. Pas in de tijd van renaissance en reformatie kwam deze verbinding tot stand. En als gevolg daarvan zouden de Germanen geleidelijk als ‘oeroude Duitsers’ op het toneel verschijnen. Zoals voor bijna alle Europese naties het geval is, vormde ook voor Duitsland de antieke oudheid – het Nabije Oosten, de Grieks-Hellenistische cultuur en het Romeinse wereldrijk – de echte bron van inspiratie voor zijn politieke, sociale en culturele ontwikkeling. Ook voor Duitsland geldt dat de fundamenteën van zijn beschaving eerder in de Grieks-Romeinse oudheid te vinden zijn, dan bij zijn zogenaamde Germaanse ‘voorvaders’. De sporen van het Germaanse verleden zijn vooral in de nationale verbeelding blijven voortleven. Toch heeft de Germaanse erfenis ook reële sporen achtergelaten. Die gelden niet alleen voor Duitsland, maar grotendeels ook voor de rest van Europa, in het bijzonder de westelijke en de noordelijke delen van het continent. Welke bouwstenen hebben de Germanen achtergelaten?

1.1. De Germaanse maatschappij

Iedere cultuur kent haar ontstaansmythe. Men kan daarbij twee voorstellingswijzen onderscheiden. Sommige volkeren beroepen er zich op de nazaten te zijn van veroveraars en bezetters. Zo kunnen ze met trots terugblikken op de dapperheid en militaire kundigheid van de voorvaders, die onder goddelijke voorzienigheid een thuisland voor het nageslacht hebben gesticht. Andere koesteren de gedachte dat ze nakomelingen zijn van ‘oorspronkelijke’ oerbewoners. Het zouden met andere woorden autochtonen in de ware betekenis van het woord zijn en blijven. Voor de Germaanse voorgeschiedenis van Duitsland is het tweede type van ontstaansverhaal ongetwijfeld het meest tot de verbeelding sprekend. Niet het nomadisme en het ontbreken van stabiele politieke structuren worden dan benadrukt, maar de stamverwantschap en de gehechtheid aan een bepaald territorium. In de nationale stereotypering zou deze voorstellingswijze krachtig voortleven. ‘Bodemvastheid’, ‘gemeenschapszin’, ‘familietrouw’, gehechtheid aan de natuur en aan de onmiddellijke omgeving zijn eigenschappen die Duitsers graag worden toegedicht, zij het door zichzelf of door anderen.

De benaming ‘Germanen’ heeft betrekking op een groot aantal verspreide bevolkingsgroepen, waarvan het vestigingsgebied zich in de periode tussen ca. 1500 en 500 vóór Christus in Scandinavië en in het gebied rond de Baltische Zee situeerde. Omwille van een aantal gemeenschappelijke etnische en culturele kenmerken, zoals de taalkundige verwantschap, worden ze min of meer tot eenzelfde cultuurkring gerekend. In zoverre onderscheidde ze zich ook van de Keltische bewoners van West-Europa en werden ze later ook door de Romeinen als een aparte bevolkingsgroep aangeduid. In de loop der tijden kwamen ze door verschillende migratiegolven in contact met het Romeinse Rijk. Over de Germaanse leefgewoontes van vóór de grote

volksverhuizingen beschikt men slechts over fragmentarische kennis. Deze steunt immers, door het ontbreken van een geletterde cultuur, hoofdzakelijk op archeologische bronnen en orale tradities, alsook op de waarnemingen van Romeinse auteurs die hun observaties vaak vermengden met eigen politieke doeleinden.

Eén van de problemen waarmee de geschiedschrijving over deze vroege periode kampt, is de definiëring van het soort sociale en politieke structuren waarbinnen de Germanen leefden. Algemeen wordt aangenomen dat er zich al in een vroeg stadium territoriale eenheden gingen vormen waarbij taal, afstamming, erkenning van leiders, religieuze voorstellingen, rituelen en gebruiken bepalend waren. Een groeiend gevoel van onderscheidenheid en de mate waarin men ook door de buitenwereld als anders werd ervaren, speelden een grote rol. Van stabiele sociale en politieke structuren was echter geen sprake. Kenmerkend was het feit dat stamverbanden zich zelden homogeen ontwikkelden, maar dat groepen zich afsplitsten en weer versmolten al naar gelang de situatie daartoe geschikt was. De onstabiele situatie kwam ook duidelijk tot uiting in de periode van de grote migratiestromen.

In de geschiedeniswetenschap is de indeling van de Germaanse volksstammen in drie geografische groepen gemeengoed geworden: Noord-, Oost- en West-Germanen. Voor de voorgeschiedenis van Duitsland heeft enkel de laatste groep een rol van betekenis gespeeld. Zij bewoonden grofweg het gebied tussen Rijn en Elbe, tussen Noordzeekust en Donau. Het beeld dat we hebben van de Germaanse samenleving is ingrijpend bepaald door het traktaat *De origine et situ Germanorum* ('Over de oorsprong en de ligging van de Germanen', meestal afgekort als *Germania*) van de Romeinse geschiedschrijver Publius Cornelius Tacitus (ca. 55-120). Tacitus was de eerste die de samenlevingsvorm en de sociale verschillen bij de Germanen beschreef. Dit geschrift bood aanknopingspunten voor een stelselmatige idealisering van de Germaanse levenswijze die zou contrasteren met de verfijnde, maar naar decadentie neigende beschaving van de Romeinen. De *Germania* ligt aldus aan de basis van een stereotiepe voorstelling van de Germaanse wereld, steunend op typisch geachte volkskenmerken zoals een eenvoudige levenswijze, streng bewaakte familienormen en stamverbanden, verbondenheid met de natuur, krijgshaftigheid en vrijheidsdrang. In het beeld van de 'barbaren' moesten de Romeinse lezers een aanmoediging zien om zich uit hun eigen morele verval te verheffen. Het geschrift droeg bij tot de geïdealiseerde maar sterk vereenvoudigde perceptie van een 'Germaans-Romeinse tegenstelling'.

De Germaanse samenleving moet, zeker in vergelijking met de antieke mediterrane culturen, eerder als primitief worden omschreven. Ze steunde op rudimentaire vormen van landbouw en veeteelt. Een geldeconomie was onbestaande. Nijverheid en handel waren nauwelijks ontwikkeld, hoewel er later ook sporen van primitieve ruilhandel met het naburige Romeinse Rijk werden teruggevonden. Binnen de vroege Germaanse samenleving hadden zich sociale structuren ontwikkeld die nog

voor lange tijd, zij het in getransformeerde vorm, hun betekenis zouden behouden. De familie vormde de kern, die op haar beurt opging in grotere verbanden of sibben. Het samenleven steunde op sterk patriarchale tradities, het principe van monogamie en de absolute rechtsonbekwaamheid van de vrouwelijke leden van de clan. De sibbe stond voor verwantschap en vrede en garandeerde bescherming aan zijn leden. Verering van de voorouders smeedde een bijzondere band onder zijn leden en maakte duidelijk wie tot de sibbe behoorde en wie niet. Naast de sibbe was er de gemeenschap van huisgenoten, waartoe niet alleen directe verwanten, maar ook bijwoners hoorden. Het huishouden werd geleid en georganiseerd onder strenge patriarchale regels. Een groter verband werd gevormd door het zogenaamde ‘gevolg’, waarin hiërarchische verhoudingen van dienstbaarheid en trouw golden.

De grootste politieke eenheid werd gevormd door de (etnische) stamverwantschap. Hier werden beslissingen genomen die betrekking hadden op vestiging en migratie, vrede en oorlog. Wie zich in de strijd had bewezen, kon zich een tijd lang als koning laten gelden. Binnen de Germaanse samenleving was er een sociaal weefsel ontstaan dat berustte op een rudimentair systeem van maatschappelijk hulpbetoon, waarbij zwakkeren in de stam konden rekenen op de bescherming door sterkere leden in ruil voor trouw en dienstbaarheid. Op die manier ontstond een vorm van clientèlebinding. De Germaanse samenleving was van hoog tot laag doordrongen van een patriarchale heersersethiek. De macht van de heerser was absoluut, maar ook gebonden aan de plicht tot hulpverlening. Heerschappij en bescherming waren ondeelbaar met elkaar verbonden. Ze vormden het fundament voor een sociaal weefsel dat tot het einde van de vroegmoderne tijd overeind zou blijven. In de Germaanse sociale ordening werden zo de fundamenten van de middeleeuwse feodaliteit gelegd.

De organisatie van de Germaanse stamverbanden kenmerkte zich door een mengvorm waarin zowel democratische, aristocratische als monarchale elementen voorhanden waren. Alle vrije mannelijke stamgenoten (boeren en handwerkers) konden deelnemen aan de krijgsdienst en participeerden in collectieve volksvergaderingen waarin over belangrijke stamaangelegenheden werd beslist. Vrije stamgenoten stonden tegenover rechteloze slaven die meestal nakomelingen van onderworpen vijandige stammen waren. Sociale elitevorming ontstond op basis van grondbezit. Zo ontstond een adel als erfelijke kaste die meestal via familiale banden aan elkaar was gelieerd. Vele stammen hadden ten slotte ook koningen die gelijktijdig met de godencultus verbonden opgaven vervulden (*Sakralkönigtum*). In tijden van demografische en militaire expansie werden legeraanvoerders aangeduid, waarrond zich een schare volgelingen verzamelde (*Heereskönigtum*). Met een in toenemende mate sedentair wordende levenswijze nam de betekenis van deze heerschappijvorm af en werd die geleidelijk vervangen door een meer permanente dynastie (*Stammeskönigtum*). Het Germaanse koningschap vond zijn oorsprong in deze in principe tijdelijke functie als legeraanvoerder, van waaruit zich pas veel later de erfelijke monarchie

zou ontwikkelen. Het contact met de Romeinse wereld en de volksverhuizingen in de komende eeuwen zouden de Germaanse samenlevingen ingrijpend veranderen.

Op religieus vlak hingen de Germaanse volksstammen een polytheïstisch heidendom met pantheïstische inslag aan. De natuurelementen werden opgevat als representatie van de godenwereld. De Germaanse leefwereld werd beheerst door een sterk geloof in almachtige goden en de willekeur van bovennatuurlijke krachten, maar ook in het heil van een zaligmakend hiernamaals. Scheiding van wereldlijke en godsdienstige macht was onbekend. De koning als legeraanvoerder en opperste gezagsdrager vervulde tevens de functie van hogepriester. Het sterk syncretische karakter van hun godsdienst maakte de Germanen bijzonder gevoelig voor culturele en religieuze invloeden van buitenaf. In de laatantieke periode zou met name de nieuwe christelijke heilsleer daarvan kunnen profiteren. Op cultureel vlak zijn er sporen teruggevonden van literaire producten van een strijdvaardige beschaving, zoals bijvoorbeeld strijdliederen en heldendichten. Maar van een betekenisvolle culturele bevruchting van de Europese geschiedenis, te vergelijken met die van de Grieken of Romeinen, door de Germanen is geen sprake.

Noch vóór het einde van het West-Romeinse Rijk waren de Germanen intensief met de nieuwe wereldreligie van het christendom in contact gekomen. Het christendom had zich ondertussen vanaf de 4de eeuw in het Romeinse Rijk als staatsgodsdienst gevestigd. Met het Edict van Milaan (313) was de tolerantie in het Romeinse Rijk ingevoerd. In 391 verwierf het christendom de status van rijksreligie. Daarmee bleek de verspreiding van het nieuwe geloof onder de vijandige Germaanse volksstammen voorlopig geblokkeerd. Het arianisme, een heterodoxe stroming die de triniteitsleer verwierp en het goddelijke karakter van Christus ontkende, bood een tussenoplossing. De leer van Arius (ca. 260-336) zou tijdens de volgende theologische twistpunten en onder keizerlijke druk het onderspit moeten delven, maar oefende een grote invloed uit op de Germanen. Voor de Germaanse volksstammen was het arianisme, dat weliswaar het opperwezen aanbad maar het goddelijke karakter van Christus ontkende, een tussenfase in de overgang naar het christelijke geloof. Onder invloed van de West-Gotische bisschop Wulfila (ca. 311-383), bijgenaamd de 'bisschop van de Goten' en bekend als vertaler van de Bijbel in het Gotisch, verspreidde de arianistische versie van het christendom zich in snel tempo onder de Germanen. De religieuze kloof met de autochtone bewoners van het Romeinse Rijk werd daardoor wel een tijd lang bestendig. Voor de Germaanse rijksvorming op Romeinse bodem zou dit zwaarwichtige gevolgen hebben, omdat de kloof tussen de veroveraars en de ingezeten katholieke bevolking alleen maar verdiept werd. Pas later zouden de Germaanse stammen overgaan naar het katholieke geloof wat het wederzijdse assimilatieproces versnelde. Heidens gebleven Germaanse volksstammen zouden pas in de 7de en de 8ste eeuw tot het christendom overgaan onder invloed van zendelingen afkomstig van de Britse eilanden.

1.2. Het Germaans-Romeinse conflict

Verskillende factoren brachten de migratiegolven van de Germanen in zuidelijke en westelijke richting op gang: demografische groei, klimatologische omstandigheden, schaarser wordende bestaansmiddelen, onderlinge conflicten, tradities van nomadisme en de aantrekkingskracht van de rijkdommen van het Romeinse Rijk. Reeds vanaf de 1ste eeuw vóór Christus deden zich de eerste conflicten en infiltraties aan de grenzen met het Romeinse Rijk voor. Binnendringende Germaanse stammen werden ofwel verslagen en teruggedrongen, ofwel als nieuwe bondgenoten opgenomen. Vanaf de regeerperiode van keizer Augustus waren de Romeinen aan de planmatige uitbouw begonnen van een militaire verdedigingslinie, de zogenaamde *limes* die grofweg samenviel met de rivieren Rijn en Donau. Rome probeerde op die manier het opdringen van Germaanse stammen naar het westen en het zuiden te verhinderen. Tegelijkertijd had deze grens lange tijd vreedzaam nabuurschap en handelsverkeer bevorderd. Aan de grens kwamen de meeste culturele en economische contacten tot stand, zoals blijkt uit het ontstaan van de eerste Romeins-Germaanse steden op Germaanse bodem (bijvoorbeeld Keulen, Bonn, Koblenz, Mainz, Worms, Regensburg, Passau). Het westen van Germanenland, en grotendeels links van de Rijnsoever, was onderdeel van het Rijk en verdeeld in twee Romeinse provincies, *Germania Inferior* met Colonia Agrippina (Keulen) en *Germania Superior* met Moguntiacum (Mainz) als hoofdsteden. Het overwicht van de Romeinse cultuur op de ingezeten Germaanse vorsten en volksstammen was zeer groot. Op de linker Rijnsoever (binnen de grenzen van het Rijk) ontstond een maatschappelijk en cultureel evenwicht waarbij de overwegend Germaanse bevolking de vruchten van de Romeinse materiële beschaving overnam. Maar ook op de rechter Rijnsoever – in het ‘vrije Germanië’ – was de invloed van het Romeinse Rijk groot. Rome fungeerde als aantrekkingspool voor nieuwe Germaanse volksbewegingen.

Het is in deze context van culturele integratie en militaire bondgenootschappen dat het mythische beginpunt van de Duitse nationale sage moet begrepen worden. Rome had gepoogd om diep in Germanenland door te dringen en zijn machtsbereik tot aan de Elbe uit te breiden. Aan deze ambitie kwam een einde met de legendarische overwinning van de Germanenleider Arminius op de Romeinse troepen van Varus in het Teutoburgerwoud in het jaar 9 na Christus. Arminius (18/16 v. Chr.-19/21 n. Chr.) was een geromaniseerde Germaan, afkomstig van de stam der Cherusken, die aan het hoofd stond van Germaanse hulptroepen in dienst van het Romeinse leger. Een samenzwering tegen de Romeinse stadhouder Varus, die het Romeinse machtsbereik wilde uitbreiden, mondde uit in een slag waarvan tot op heden de juiste toedracht en locatie niet afdoende bewezen zijn. Wel betekende deze militaire nederlaag voor Rome het einde van zijn pogingen om verder invloed te verwerven in het vrije Germanië. Rome zou de Germaanse druk nauwelijks kunnen weerstaan tot het moment dat zijn staats- en bestuursstructuren in de westelijke rijkshelft definitief ten onder gingen.

In de romantisch-nationalistische verbeelding werd de *Varusschlacht* later tot een hoogtepunt in het conflict tussen *Germania* en het Romeinse imperium gestileerd. Voor nationaal-gezinde Duitse burgers in de 19de eeuw gold deze slag als bevrijding van Rome en als het begin van een eigen nationale geschiedenis. Arminius werd Hermann, het lichtende voorbeeld in de bevrijdingsstrijd tegen de vreemde overheersing. De slag in het Teutoburgerwoud werd nationalistisch geïnterpreteerd als een voorloper van de eeuwenoude botsing tussen Duitsland en zijn Latijnse erfvijand, die in de 19de eeuw de gedaante van beide Napoleons (I en III) aannam. Vooral na 1871 werd deze oeroude overwinning een stevige vermaning om Frankrijk te weerhouden van revanche. In het *Hermannsdenkmal* in Detmold werd het Duits patriottisme in steen gegoten. De Romeinse expansie was inderdaad tot staan gebracht, maar men kan dit ook minder positief interpreteren. De meer geavanceerde antieke beschaving heeft veel minder wortel kunnen schieten in de wereld van de Germaanse volksstammen, en Duitsland zou daar later nog de gevolgen van dragen. Alleszins zou Duitsland een ontwikkelingspad volgen dat verschilt van de andere grote naties in West-Europa. Moderne historici zijn het er echter wel over eens dat deze episode nog geen deel uitmaakt van de nationale geschiedenis van Duitsland.

De Romeinen wisten al vlug de Germaanse strijd lust ten eigen bate te gebruiken. Krijgslustige volksstammen die de grenzen hadden overgestoken bewezen al snel hun militair nut voor de Romeinse heersers. Germanen werden opgenomen in de keizerlijke pretoriaanse gardes en hele volksstammen kregen de toelating om zich op het grensgebied te vestigen, alsook de grenzen mee te verdedigen in ruil voor Romeinse burgerrechten. Deze bescherming kan al snel nadelig uitvallen voor de beschermelingen, zeker in tijden waarin de keizer, het Rijk en zijn instellingen te zwak werden en dus afhankelijk werden van de krijgsmacht van de barbaren. Germaanse legerleiders die aan het hoofd stonden van omvangrijke hulptroepen beslisten hoe langer hoe meer over het lot van het Romeinse Rijk.

Wat meestal in dramatische termen als de tijd van de ‘volksverhuizingen’ – of erger nog een ‘*invasion des barbares*’ – wordt afgeschilderd, was in werkelijkheid een langdurig proces van sociale en politieke transformatie en nieuwe vormen van assimilatie. Vanaf de eerste contacten met de Germanen tot de 4de eeuw na Christus was er binnen de grenzen van het Romeinse Rijk een situatie van relatieve vreedzame co-existentie ontstaan tussen de autochtone Kelto-Romeinse bevolking en de Germaanse nieuwkomers die sterk in de dominante cultuur werden geassimileerd. Volksbewegingen vanuit Centraal-Azië maakten een einde aan dit relatieve evenwicht. Een eerste migratiegolf deed zich voor rond 350 onder invloed van de doorbraak van de Hunnen in Oost-Europa en de daaropvolgende vluchtbeweging van de Oost-Goten. Deze deden een tweede migratiebeweging ontstaan die andere Germaanse volksstammen op de vlucht dreef en uiteindelijk zou leiden tot het formele einde van het Romeinse Rijk in West-Europa (476). Een derde golfbeweging deed zich voor in de

6de eeuw na Christus met de inval van de Langobarden in Italië. Vooral de agressieve expansie van de Hunnen met de onderwerping van Germaanse stammen en de verwoesting van grote delen van Romeins Gallië onder leiding van hun legendarische leider Attila droegen bij tot de weinig flatterende beeldvorming over één van deze zogenaamde voorlopers van de latere Duitsers.

Na de val van het West-Romeinse Rijk viel het westen van Europa ten prooi aan een kluwen van complexe politieke en militaire ontwikkelingen waarbij slechts enkele dunne lijntjes naar de geschiedenis van Duitsland kunnen getrokken worden. Vooral in de artistieke en literaire verbeelding zullen de gewelddadige Hunnen blijven voortleven, zoals in de beroemde Nibelungensage. Odoaker (ca. 430-493) was, nadat hij de laatste West-Romeinse keizer had onttroond, de eerste barbaar die door zijn troepen tot koning van Italië werd uitgeroepen. Als zodanig was hij de eerste Germaanse leider die de overgang van de antieke oudheid naar de middeleeuwen belichaamde. Na de moord op Odoaker nam de Oost-Gotische leider Theoderik de Grote (ca. 453-526) het bewind over in Italië. In de herinnering bleef deze tijd voortbestaan als een episode van vrede en gerechtigheid, maar een blijvende invloed zou er niet van uitgaan. De Germaanse volksstammen verdwenen één voor één uit de geschiedenis. Zij zouden opgaan in plaatselijke bevolkingen en waren niet in staat om permanente staatsstructuren in het leven te roepen. De enige Germaanse rijksstichting die van blijvende betekenis zou zijn, en waaraan de nationale geschiedenis van Duitsland kan aanknopen, is die van de Franken.

1.3. Gevolgen van de volksverhuizingen

De volksverhuizingen luidden het einde van het Romeinse Rijk in West-Europa in. Dit mag niet beschouwd worden als de vervanging van de ene nationale entiteit door een andere. De staatkundige eenheid van West-Europa werd vervangen door sociaal-culturele diversiteit. In het gebied van het vroegere Romeinse imperium ontstond een lappendeken van verschillende, territoriaal nauwelijks afgebakende stamverbanden. Er deden zich geen 'etnische' verschuivingen in de moderne betekenis van het woord voor; het ene 'volk' verving het andere 'volk' niet. Veeleer is sprake van sociale transformatie. De volksverhuizing resulteerde in het ontstaan van een nieuwe sociale elite die zich onderscheidde van de autochtone onderlagen. Deze sociale tweedeling werd nog versterkt door tradities die uit de Germaanse maatschappij waren voortgekomen en zou aan de basis liggen van de middeleeuwse feodaliteit. Een ander gevolg van de volksverhuizingen was het ontstaan van een eeuwenlang stabiele taal- en cultuurgrens. Waar de Germaanse kolonisatie zich het verst kon doorzetten, ontstond de Germaanse taalruimte. Waar ze assimileerde met de dominante en oorspronkelijke Gallo-Romeinse cultuur ontstond de Romaanstalige cultuursfeer.

Tegen de populaire beeldvorming in dient de continuïteit met de laatantieke geschiedenis te worden benadrukt. Het formele einde van het Romeinse Rijk in het Westen werd door de tijdgenoten niet als een cesuur ervaren. De Germanen beschouwden zich niet als doodgravers maar als erfgenamen van de Romeinse cultuur. Ze namen juist veel bestuurlijke structuren van de Romeinen over, maar er bleef in de meeste gevallen een juridische, religieuze en culturele kloof bestaan met de germaniseerde plaatselijke bevolking. De volksverhuizingen luidden wel een periode in van afgenomen materiële welvaart en culturele verbrokkelijking. Na de glansperiode van de Gallo-Romeinse cultuur trad een periode van stagnatie en verval in. De Germanen die zichzelf als erfgenamen van het *imperium romanum* beschouwden, waren niet in staat om zijn bloeiperiode te bestendigen.

Veel van de Germaanse samenleving en cultuur is verloren gegaan, onder meer onder invloed van de turbulente ontwikkelingen tijdens de volksverhuizingen. Veel aspecten zijn onbekend gebleven omwille van het uitblijven van geschreven bronnen. Pas in meer moderne tijden is men het Germaanse verleden gaan herontdekken. Dat gebeurde vanuit een romantische ingesteldheid om terug te keren naar het mythische oerbegin van de geschiedenis van het eigen volk. Elementen uit de Germaanse samenleving werden voorgesteld als ‘typische karakteristieken’ van de Duitsers (tradities van eer en strijdvaardigheid, collectivisme, verbondenheid met de natuur). De romantische herontdekking van het Germaanse verleden had ook een politieke bijbetekenis. Het nationalisme beschouwde de Duitsers als de rechtstreekse erfgenamen van een oorspronkelijk, onaangetast en heldhaftig oervolk. In de nazi-ideologie bereikte de cultus om een bijna mythische *Germanentum* zijn hoogtepunt. Rituelen en symbolen die als typisch Germaans werden voorgesteld, werden in ere hersteld. De belangstelling voor het paganisme, voor de prechristelijke wortels van de Europese beschaving, past in hetzelfde kader.

Dat de Germanen de rechtstreekse voorvaders zouden zijn van de moderne Duitsers, behoort veeleer tot de populaire mythologie dan tot de historische realiteit. De Germaanse erfenis is een steunpilaar voor de ganse Europese cultuurgeschiedenis. Toch zijn er een aantal bouwstenen die de Germanen, meer dan voor andere Europese landen, in het bijzonder voor Duitsland hebben geleverd. Talrijke politieke en sociale instellingen uit de middeleeuwse feodaliteit vinden hun oorsprong in de Germaanse maatschappij. Er kan gewezen worden op het Germaanse koningschap, een systeem van gevolgchap op basis van persoonlijke loyaliteit, de standenvertegenwoordiging en veel voorbeelden uit de rechtspraak. De Germaanse oorsprong maakt ook dat deze typisch middeleeuwse instellingen in Duitsland sterker dan elders wortel zouden schieten en een langdurig bestaan zouden gaan leiden. Op cultureel vlak is er de onmiskenbare invloed op de taalontwikkeling en de toponymie (de naamgeving van territoriale entiteiten die ontleend werd aan de Germanen). Alleen al door hun aanwezigheid liggen de Germanen aan de basis van de dualiteit tussen Germaanse en Romeinse wereld.

2. DE FRANKISCHE ERFENIS

Van alle Germaanse volksstammen die na de val van het West-Romeinse Rijk op het toneel zouden verschijnen, slaagden enkel de Franken erin om blijvende politieke machtsstructuren in het leven te roepen. Net zomin als de Germaanse erfenis kan de Frankische erfenis beschouwd worden als een episode in de nationale geschiedenis van Duitsland alleen. Beide maken deel uit van een bredere Europese beschavingsgeschiedenis. De Frankische periode, waarbinnen zowel de voorgeschiedenis van Duitsland als van Frankrijk valt, ging aan de latere natie- en staatsvorming van beide landen vooraf. Chronologisch valt ze samen met de ruim afgebakende periode van de vroege middeleeuwen. De fundamenten van de typische middeleeuwse feodaliteit werden er gelegd. Het Frankische tijdperk wordt ingedeeld in twee periodes die samenvallen met twee politieke dynastieën: de Merovingers en de Karolingers. Met de Merovingers werd de basis van een eerste grootmacht- en rijksvorming gelegd. Zij vormden de eerste verbindingsschakel tussen het antieke Rome en het middeleeuwse Europa. In het verlengde daarvan traden de Karolingers op. De deling van hun imperium ligt aan de basis van de staats- en natievorming in West-Europa. In de Frankische periode overheerste de continuïteitsgedachte, ondanks het einde van de klassieke oudheid. In het westen was het Romeinse keizerrijk weliswaar verdwenen, maar geen enkele van de Frankische monarchen twijfelde eraan dat het Romeinse Rijk voortduurde.

2.1. De Merovingische periode

De Franken behoorden tot de West-Germaanse volksstammen die zich al vanaf de Romeinse periode in het noordwesten van Europa hadden gevestigd. Als militaire bondgenoten (*foederati*) bewoonden zij het gebied van het huidige België, delen van het Rijnland en Noord-Frankrijk. De oorsprong van de Merovingische Franken gaat terug op de grondlegger van het Salische geslacht, de mythische koning Merovech. Na de val van het West-Romeinse Rijk vormden zij spoedig de belangrijkste politieke factor in de regio. Centrale figuur was Clovis (of Chlodovech) (ca. 466-511) die als telg van een Salisch geslacht (zoon van Childerik) een succesvolle territoriale expansie van zijn grondgebied doorvoerde. Achtereenvolgens werden andere Frankische vorstendommen onderworpen (de Ripuarische Franken), het Romeinse restgebied van Syagrius (Soissons), het West-Gotische Aquitanië en de Alemannen aan de linker Rijnsoever. De verovering van Italië, overheerst door Oost-Gotische koningen, werd ternauwernood vermeden. Clovis was een belemmering voor de politiek van de Oost-Gotische koning in Italië die op een bondgenootschap tussen de Germaanse stammen als een tegengewicht voor het Byzantijnse keizerrijk aanstuurde.

De politieke beslissingen tijdens Clovis' bewind hadden verreikende historische gevolgen. De overgang naar het katholicisme rond 498 verzekerde hem van de steun van de Gallo-Romeinse clerus en daardoor ook van de autochtone christelijke bevolking. Tegelijkertijd schiep hij de basis voor een Frankisch loyaliteitsgevoel dat zich afzette tegen de overwegend arianistisch gebleven andere Germaanse volksstammen. Het Frankische territorium was het enige gebied in West-Europa waar enige stabiliteit heerste. Het ontstaan van een Frankische rijkskerk, op basis van belangenvermenging tussen kerk en vorst, bevorderde de territoriale rijkseenheid. Zijn koningskroning in 508 uit handen van de Oost-Romeinse keizer bevestigde de voorrangrol van zijn dynastie in West-Europa. Voor de interne consolidatie van het rijk dienden enerzijds de overname van Romeinse bestuursmethoden en anderzijds de codificatie van het Frankische gewoonterecht (*Lex Salica*). De overgang naar het katholieke christendom en de koninklijke prerogatieven maakten duidelijk dat voor de Frankische vorsten een toonaangevende rol in het doorgeven van de rooms-christelijke erfenis was weggelegd.

De Merovingers huldigden een absolutistische conceptie van de monarchie. Het gezag van de dynastie was van heidens-mythische oorsprong. Op het geslacht van de Merovingische vorsten rustte een '*Königsheil*', een goddelijke voorbestemming die het welvaren van het volk en overwinningen op het slagveld moest garanderen. Zichtbare tekenen, zoals de lange haren, symboliseerden het koninklijke gezag. Na de dood van Clovis zetten zijn opvolgers de territoriale expansie van het rijk verder met de verovering van Thüringen en Bourgondië. De voorstelling van het 'koningsheil' had gevolgen voor het geldende erfrecht: het werd overgedragen aan alle erfgenamen, wat op langere termijn de territoriale verbrokkeling en de politieke desintegratie van het rijk in de hand werkte. De verzwakking van het koninklijk gezag ging gepaard met de opkomst van de adellijke gezagsdragers die zich aan het koninklijk hof hadden gevestigd, de hofmeiers. De verbrokkeling van het rijk mondde in de loop van de 7de eeuw uiteindelijk uit in het ontstaan van twee rijkshelften, het westelijk gelegen Neustrië met Parijs als centrum en het meer oostelijk gelegen Austrasië met Reims, en later Metz, als centrum. De rijksdelingen waren het gevolg van dynastieke machtspolitiek en niet van opkomende etnische of culturele tegenstellingen. Ze kunnen zeker niet beschouwd worden als de voorafspiegeling van de latere Franse en Duitse natievorming.

Ondanks de bekering van Clovis tot het katholieke christendom bleven vele paganistische voorstellingen voortleven in de Merovingische leefwereld. In de 6de en de 7de eeuw kon de missionering van de overwegend heidens gebleven plattelandsbevolking maar traag vooruitgang maken. Met de steun van de adel zetten christelijke missionarissen een moeizaam bekeringsproces in van zowel de eigen als de pas onderworpen bevolkingsgroepen. Als 'apostel der Duitsers' trad de uit Engeland afkomstige Winfried (Bonifatius) op, die in de traditie van de Angelsaksen

een bekeringsmissie onder de Germanen (*peregrinatio*) op het vasteland ondernam. Dit mondde uit in de oprichting van kloosters (Fritzlar en Fulda) en bisdommen. In de Merovingische periode zette zich een proces van culturele assimilatie door. De godsdienstige verschillen tussen de oorspronkelijke Frankische ‘veroveraars’ en de autochtone Gallo-Romeinse bevolking hielden op te bestaan. In de westelijke Rijksdelen behield het Romaanse element een overwicht, terwijl in de oostelijke Rijksdelen het Germaanse element overwoog. Geleidelijk ontstond zo een taalgrens. Pas vanaf de 9de eeuw komen de eerste sporen voor van een gescheiden taalontwikkeling tussen wat later het moderne Frans en Duits zouden worden, zoals dat in de Eed van Straatsburg (842) tot uiting kwam.

2.2. De Karolingische periode

Met de komst van de Karolingische dynastie verschoof het machtscentrum van het Frankenrijk van het westen naar het oosten (de regio tussen Maas en Moezel). Uit het Austrasische adellijke geslacht der Arnulfingers zou in de 8ste eeuw een nieuwe dynastie ontstaan. De Karolingers namen in de loop van de 8ste eeuw de macht over van de sterk verzwakte Merovingische dynastie. Karel Martel versloeg in 732 de Arabieren bij Poitiers nadat die vanuit Noord-Afrika hun opmars waren begonnen en het West-Gotische koninkrijk op het Iberische schiereiland hadden vernietigd. De overwinning op de Arabieren verzekerde de overleving van het christendom in West-Europa. Martels zoon, Pepijn de Korte, verwierf als eerste Karolinger de koningstitel. Hij verenigde het Germaanse gebruik van koningskeuze door de Rijksgroten met een nieuwe christelijke traditie van de pauselijke zalving. De komst van de Karolingers betekende dus een verdere stap in de ontwikkeling van de monarchale idee. Met hen werd het erfelijke ‘koningsheil’ van de Merovingische voorgangers vervangen door een christelijk gefundeerd ambt. De christelijke legitimatie van het koninklijk ambt werd de hoeksteen van de voor de latere middeleeuwen zo typische alliantie tussen pausdom en koningschap. Met de Frankische voogdij over Italië lag Pepijn de Korte ook nog aan de basis van een eeuwenlange Duitse ‘Italië-politiek’. Hij had immers de Langobarden in Italië (de derde Germaanse migratiegolf) een nederlaag toegebracht en de paus in het bezit gesteld van een aanzienlijk territorium in Midden-Italië (de zogenaamde Pepijnse schenking die aan de basis lag van de pauselijke staten of het *Patrimonium Petri*). De Frankische koningen werden in ruil daarvoor als geprivilegieerde beschermheren van het pausdom erkend. Uit het oorspronkelijke bondgenootschap tussen wereldlijke vorsten en het hoogste kerkelijke gezag zou later het conflict om de feitelijke opperheerschappij over de christelijke wereld ontstaan.

De regering van Karel de Grote betekende het hoogtepunt in de Karolingische dynastie. Karel de Grote zette de Italië-politiek van zijn voorganger voort en werd na de vernietigende nederlaag van de Langobarden algemeen als *rex Francorum et*

Langobardorum erkend. Noord- en Midden-Italië kwamen daardoor voorgoed onder Frankische heerschappij. Van grote symbolische waarde was de keizerskroning (800), waarmee de symbolische band met het Romeinse keizerrijk uit de oudheid werd hersteld en de concurrentie met het postantieke Oost-Romeinse keizerrijk (Byzantium) gestalte kreeg. De keizerstitel vertegenwoordigde de historische aanspraken op de erfenis van het antieke Rome en de universalistische pretenties over de op dat moment gekende christelijke wereld (*translatio of renovatio imperii*). In Karels rijk herleefde met andere woorden het Romeinse imperium in een christelijk-universalistische gedaante. De Frankische vorsten verenigden in zich dus een dubbele functie, die van 'koning' (*rex*) als hoogste politieke gezagsdrager over de Franken en die van 'keizer' (*imperator*) als beschermheer over de christelijke wereld.

De regeringsperiode van Karel de Grote stond in het teken van territoriale expansie, versteviging van politieke macht en cultureel reveil. Voor de verdediging van het immense rijksterritorium tegen vijandige buurvölkeren (Vikingen, Arabieren, Slaven) werden militaire grensgebieden (marken) ingericht. Tegen de heidense Saksen die het gebied tussen Rijn en Elbe bewoonden, voerde Karel een brutale veroverings- en bekeringsoorlog. Gedurende een periode van meer dan 30 jaar hielden de zogenaamde *Sachsenkriege* aan. Het verzet van de Saksen onder leiding van hun aanvoerder Widukind, die om hun politieke en culturele zelfstandigheid vochten, werd door Karel de Grote (bijgenaamd de *Sachsenschlächter*) bloedig neergeslagen. Van grote symbolische waarde waren de vernietiging van het centrale heiligdom van de Saksen (de Irminsul) en de executie van een groot aantal opstandelingen. Nadat de laatste Saksische weerstand was gebroken, zette Karel de Grote in op integratie en verzoening tussen Franken en Saksen. Het gebied werd in hoog tempo overgeleverd aan een Frankisch kersteningsoffensief en zou later tot kernland voor de prille Duitse natie uitgroeien. Nauwelijks meer dan een eeuw later gingen de Saksen een koningsgeslacht leveren dat de basis legde voor de middeleeuwse staats- en natievorming van Duitsland. Eerder waren de Saksen langer dan andere volksstammen trouw gebleven aan oude Germaanse gebruiken, zoals een heidense godsdienst en een lossere stamverband. Het verklaart waarom in de volksculturele legendevorming de figuur van Karel de Grote vaak sterk negatief wordt ingekleurd en de Saksen juist een grote heldenrol wordt toegedicht. In de *völkische* literatuur van de 20ste eeuw is een soortgelijke beeldvorming terug te vinden.

Om het enorme rijksgedebied te besturen werd een uit de Merovingische periode stammende structuur van graafschappen ingevoerd. Graven waren aanvankelijk door de koning benoemde militaire gezagsdragers die belast werden met het bestuur van een toebedeeld territorium. Vanuit deze (tijdelijke) dienstadel ontstond later een (erfelijke) geboorteadel. De ontwikkeling van een erfelijke adelstand vormde steeds een bedreiging voor het gezag van de koning. Enkel sterke persoonlijkheden als Karel de Grote konden het hoofd bieden aan de inherente tendensen tot verbrokkeling van

politieke en territoriale macht. Ten tijde van Karel de Grote ontwikkelde zich aan het hof een rudimentaire vorm van centraal bestuur. Vanuit wisselende residentieplaatsen (*Pfalzen*, waarvan Aken de belangrijkste was) oefende de vorst zijn politiek, militair en juridisch gezag uit. Deze machtscentra waren ook kernen van kerkelijk en cultureel leven. Karel voerde een netwerk van bestuursinstellingen in die zijn onmetelijke rijk bij elkaar moesten houden, en vanuit het perspectief van nu alleen maar de schijn van een gecentraliseerde ‘staat’ hooghielden. Ondanks deze en soortgelijke inspanningen kon dit rijk onmogelijk overleven.

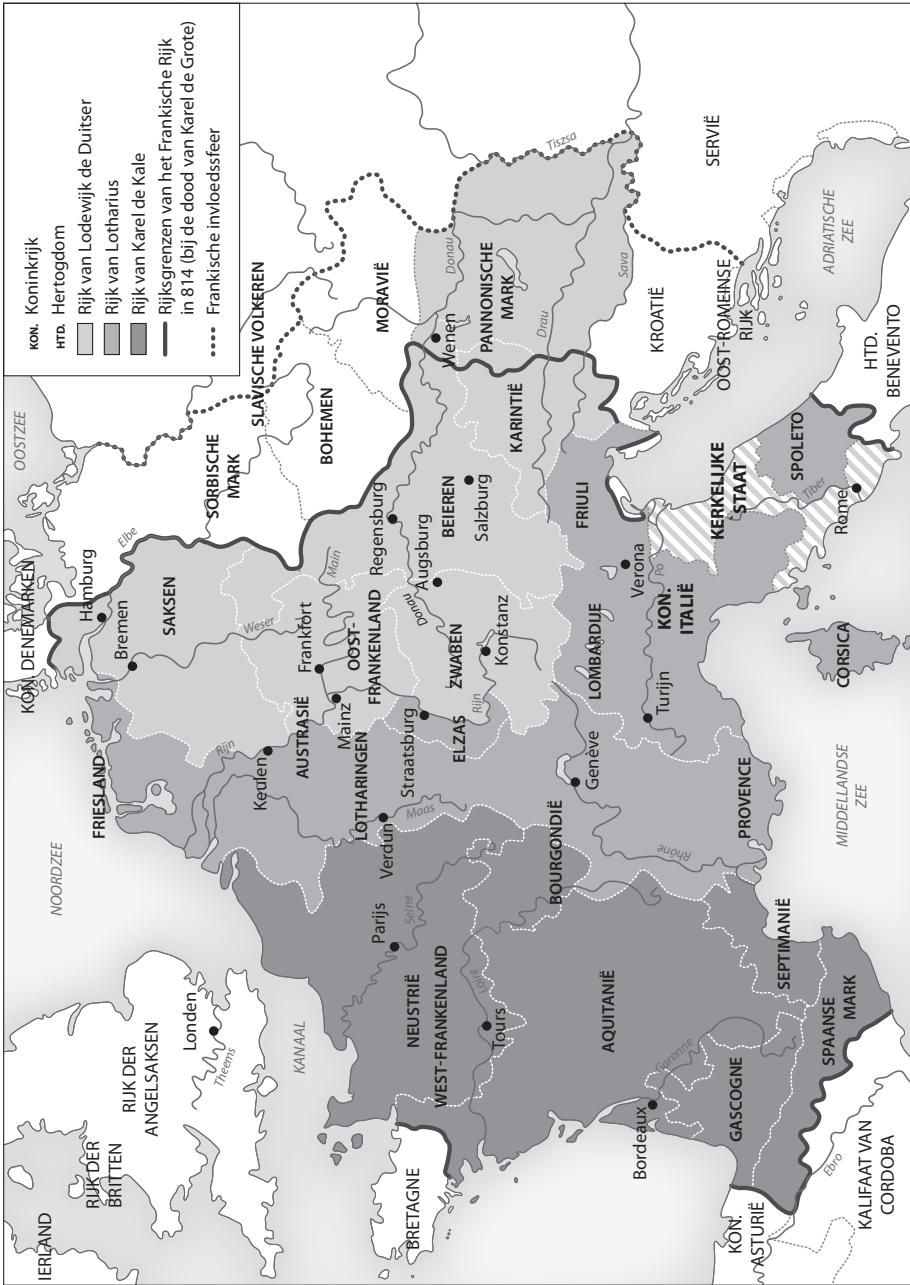
De opbloei van het culturele leven ten tijde van Karel de Grote staat bekend als de Karolingische renaissance. Die toonde de nooit helemaal verbroken banden met het antieke erfgoed aan. Veel van het antieke erfgoed dat ons bekend is, heeft een weg langs Karolingische schrijvers afgelegd. Allen hadden het visioen van een *aurea Roma iterum renovata*, de herstelde glorie van het gouden Rome, voor ogen. Centra van het culturele leven waren de vorstelijke residentieplaatsen, kloosters en bisdommen. De belangrijkste culturele activiteit bestond in het bewaren en kopiëren van antieke teksten in kloosterbibliotheken. Uit het klassieke Latijn van de laatantieke periode ontstond geleidelijk het Middellatijn. Het gebruik ervan diende voornamelijk drie doelstellingen: het was een instrument om in contact te blijven met de antieke cultuur (literatuur, filosofie, geschiedschrijving) en met de christelijke geschriften, en het diende als bestuurstaal. Het ontstaan van een nieuwe intellectuele standaardtaal vergrootte wel de kloof tussen de gesproken volkstalen en de geschreven taal van een kleine culturele elite. Onder Karel de Grote werden wel een aantal pogingen ondernomen om het Germaanse culturele erfgoed voor het nageslacht te bewaren. Maar de kerk stuurde erop aan het autochtone Germaanse erfgoed te vernietigen (naast heidense gebruiken ook het runenschrift). De rooms-katholieke kerk droeg het hare bij aan het ontstaan van een Latijns georiënteerde elitecultuur en de verdere verdringing van de volkstradities bij de ongeletterde massa's die op die manier geen weg naar de geschreven taal vonden. Ook op artistiek vlak werd bij de antieke erfenis aangeknoopt, zoals blijkt uit de bouwkunst waarbij antieke modellen werden overgedragen op kerken en Karolingische paleizen. Als eerste politieke biografie van een middeleeuwse monarch verscheen de *Vita Karoli Magni* van Einhard. In de Karolingische periode kwam de versmelting van de Germaanse en de Latijns-christelijke tradities tot een nieuwe culturele synthese voor Europa tot stand.

In de politieke retoriek van het Europa na 1945 wordt Karel de Grote vaak als ‘vader van Europa’ opgevoerd. Zijn rijk gaat immers vooraf aan het ontstaan van de grote nationale staten, waarvan er twee, Duitsland en Frankrijk, eeuwenlang in bittere vijandschap hebben geleefd. Wie op zoek is naar de verzoening tussen beide ervijanden ziet in Karel de Grote dus graag een voorloper. Dat verklaart ook de dubbelzinnige houding van de nationaalsocialisten tegenover de erfenis van Karel de Grote. Als transnationale integratiefiguur kon hij niet zonder problemen opgenomen worden in

het pantheon van nationale helden. De anachronistische voorstelling van zaken doet hierbij niets af aan de aantrekkingskracht van een geschiedenisbeeld. Ook de kerk heeft bijgedragen aan de heldenverering. Karel werd in de 12de eeuw zalig verklaard, alhoewel hij reeds langer als volksheilige werd vereerd. Bepaalde persoonlijke karaktertrekken – ongeletterdheid, rechtlijnigheid – droegen bij tot de mythevorming. In de literatuur zou hij in verschillende gedaantes blijven voortleven. Als belichaming van het laatste grote integratieproces in Europa voor het doorbreken van de hoge middeleeuwen verdient hij zijn plaats in de geschiedenis.

De macht en het prestige van Karel de Grote konden de problemen voor de overleving van zijn uitgestrekt imperium nog een tijd lang verdoezelen. Na zijn dood en bij zijn opvolger Ludwig de Vrome kwam het dilemma tussen het Frankische erfenisrecht waarbij alle erfgenamen eenzelfde recht op de macht claimden en het behoud van de rijkseenheid opnieuw naar boven (*Ordinatio Imperii* van 817). Onder de kleinzonen van Karel de Grote zette de oude Frankische rechtstraditie de *Reichsteilungen* in (843-870). Bij gebrek aan infrastructuur en machtsmiddelen om de rijkseenheid te bewaren, zette het proces van desintegratie zich in gang. Leenheerlijke, dit wil zeggen persoonlijke bindingen waren niet sterk genoeg om het staatsgebouw te dragen. Omdat er na de Karolingische expansie geen nieuwe bezittingen meer te verdelen waren, brokkelde de belangenidentiteit tussen de koninklijke dynastie en de grote adelfamilies snel af. De kerk bouwde zichzelf in toenemende mate uit tot een staat in de staat, met eigen hiërarchische structuren die zich aan de invloed van het wereldlijke gezag onttrokken. Naast interne verzwakking nam ook de bedreiging van buitenaf toe. Vanaf het midden van de 9de eeuw begonnen Noormannen en Saracenen niet langer meer de kustgebieden, maar de binnenlanden zelf steeds meer te bedreigen. Bij een steeds machtelozer wordend centraal gezag, namen het aanzien en de legitimiteit van de regionale machtsstructuren toe. Dit bevorderde het machtsverval van het centrale niveau en de machtopbouw van de deelgebieden. In verschillende tussenfasen zou het Karolingische rijk opgesplitst worden in een oostelijke en een westelijke rijkshelft. Nominaal bleven de rijkseenheid en de keizerlijke aanspraken nog een tijd lang bestaan. Maar in de praktijk leidde een toenemende verzelfstandiging tot een aparte staats- en natievorming in oost en west. Een Lotharings Middenrijk dat nog enige tijd heeft bestaan, bleek op langere termijn niet levensvatbaar. De verdwijning van dit territorium ligt aan de basis van menig politiek-cultureel conflict in Europa, die tot diep in de hedendaagse tijd zijn blijven woeden (België, Elzas-Lotharingen, Noord-Italië). Het gevecht om de erfenis van het Middenrijk zou stof bieden voor een eeuwenlange rivaliteit om gronden en rechten tussen de latere staten Duitsland en Frankrijk.

Terugblikkend op de ontwikkelingen in de vroege middeleeuwen kan men vaststellen dat de voorgeschiedenis van de Duitse staats- en natievorming in een ruimere Europese context is verankerd. Ook hier komt de tegenstelling tussen twee verklarende modellen naar voren. De catastrofetheorie benadrukt de breuk die de Germaanse

KAART 1. De Rijksdelingen van Verdun (843)

volksverhuizingen hebben teweeggebracht. In de historische cultuur zal deze aanleiding geven om het kwalitatieve verschil tussen de Romeinse en de Germaanse erfenis te benadrukken. Als zodanig kan ze voeding geven aan de ontstaansmythen van de nationale staten in Europa. De continuïteitstheze in de sociale, de economische maar ook in de culturele geschiedschrijving daarentegen benadrukt de onafgebroken ontwikkelingen in dit tijdsgewricht. Deze kwam onder meer tot uiting in de Pirenne-these die in de opkomst van de islam en het einde van een homogene cultuurzone rond de Middellandse Zee de centrale cesuur vastlegt voor de verdere ontwikkeling van de middeleeuwse samenleving. De continuïteitstheze benadrukt de blijvende betekenis van het *imperium romanum* als verre spiegel, waarin alle naties van Europa, ook de Duitse, zich tot op de dag van vandaag kunnen herkennen. En ze benadrukt ook de gemeenschappelijke historisch-culturele erfenis, waarbij staats- en natievorming van recentere datum zijn.

2.3. Het belang van de Frankische erfenis voor de Duitse geschiedenis

De Frankische periode vervulde een scharnierfunctie tussen de Romeinse en Germaanse voorgeschiedenis enerzijds en de hoge middeleeuwen anderzijds. Ze legde zo de fundamenteën voor ontwikkelingen die voor de latere Duitse geschiedenis van groot belang zouden zijn. Ze zijn van politieke en staatkundige, maar ook van culturele en sociaaleconomische aard.

Op politiek vlak verbonden de Frankische koningen Germaanse monarchale tradities met Romeinse bestuursmethoden. Bij de Merovingers berustte het gezag van de koningen op het 'heil' dat aan het koninklijk geslacht was verbonden. Door de Karolingers werd dit koninklijk heil vervangen door een christelijk gelegitimeerd ambt. In principe beschikten de Frankische koningen over onbepaalde en ondeelbare soevereiniteit. Door gebrek aan efficiënte bestuursmethoden en door de uitgestrektheid van het rijk, werd de feitelijke macht overgedragen aan territoriale vorsten. Territoriale versnippering was een constante in de Duitse geschiedenis tot het midden van de 19de eeuw. Ook nadien zou de traditie van (con-)federalisme blijven bestaan.

De Frankische vorsten beschouwden zichzelf als de erfgenamen van het *imperium romanum*. In de keizerstitel kwamen de aanspraken op deze historische erfenis, alsook universalistische aanspraken over de hele christelijke wereld tot uitdrukking. De Duitse Italië-politiek en de verbintenis tussen monarchie en pausdom lagen aan de basis van een conflict over de werkelijke heerschappij over de westerse christelijke wereld. Sterker dan andere Europese landen zou Duitsland de negatieve gevolgen ondergaan van het belangenconflict tussen wereldlijk en kerkelijk gezag.

Niet alleen de Rijksgedachte beklemtoonde de continuïteit tussen het antieke Rome en de vroege middeleeuwen. Ook de positie van de kerk toonde aan dat Rome bleef voortbestaan. Als opvolger van de apostel Petrus had de bisschop van Rome zich tot paus ontwikkeld en daarmee tot hoofd van de kerk. In de structuren en de hiërarchie van de kerk bleven de Romeinse staatsstructuren voortleven. De kerk trad ook op als bewaarder van culturele tradities, waarbij het Latijn als taal van kerk, politiek en bestuur de culturele eenheid van West-Europa moest garanderen. In de triomferende rooms-katholieke kerk bleef het antieke Romeinse Rijk in een afgezwakte vorm verder bestaan. De kerk trad in een ongemakkelijk bondgenootschap met de wereldlijke macht. Zij beschouwde de koninklijke waardigheid als een door God verleend ambt en zichzelf als een rechtmatige steunpilaar en onderdeel van de wereldlijke macht.

In de Frankische periode werd de grondslag gelegd voor de ontwikkeling van de middeleeuwse feodaliteit. De middeleeuwen kende geen moderne staat als abstract beginsel met functies en ambten die het staatsgezag representeren. De overheid werd niet beschouwd als de belichaming van de natie. De middeleeuwse maatschappij was gebaseerd op een systeem van persoonlijke trouw tussen de vorst, die de volledige soevereiniteit uitoefende, en zijn onderdanen die van hem afhingen. Basis van macht en aanzien was het grondbezit. Macht werd gezien in termen van grondgebied waarover men zijn invloed kon laten gelden. De koning was de opperste grondheer, maar door de omvang van het grondgebied en het ontbreken van efficiënte bestuursmethoden, communicatiemiddelen en infrastructuur was hij feitelijk verplicht om delen van zijn grondgebied, en de daaraan gekoppelde inkomsten, ambten en gezagsvormen, over te dragen aan ondergeschikten. Daarvoor kwam de adel in aanmerking. Zo ontstond de typische piramide van de feodale samenleving, waarbij het verlenen van grond (*feodum*) verbonden werd aan een eed van trouw en dienstbaarheid. De verhouding tussen leenheer (suzerein) en leenman (vazal) bepaalde het uitzicht van het leenstelsel. Ondanks het feit dat deze verlening aanvankelijk een tijdelijk karakter had, zou het systeem spoedig een permanent karakter krijgen, wat de basis legde voor de territoriale verbrokkeling van het grondgebied. Ook de kerk geraakte in deze sociaaleconomische structuur betrokken. Ze geraakte verbonden met grond, bodem en de daaraan gekoppelde rechten. Niet alleen door de belangensymmetrie tussen paus en vorst, maar ook door de inkapseling van de kerk in de feodaliteit ontstond een verregaande verstrengeling van geestelijke en wereldlijke macht.

Er valt veel voor te zeggen om geen langdurige historische continuïteiten te construeren die het heden moeten legitimeren in het licht van een ver verleden. Historici die belang hechten aan de geografische ligging van Duitsland, zullen vaak ook de neiging hebben om de Germaanse en Frankische erfenis een prominente plaats in de geschiedenis te verlenen. Ook kan de vraag worden opgeworpen of de oude breuklijn tussen de West-Romeinse en de Oost-Romeinse wereld, waaruit later een diepe politiek-culturele kloof tussen Oost- en West-Europa is voortgekomen, relevant is

voor de geschiedenis van Duitsland. Van oorsprong viel het Germaanse vestigingsgebied buiten de grenzen van het Romeinse Rijk, en de Latijnse cultuur is hier dan ook minder doorgedrongen dan in het uiterste westen van het continent. Maar de Germanen en de Frankisch-Karolingische vorsten in het bijzonder, lieten er geen twijfel over bestaan dat zij zich als de nazaten en de nieuwe beschermheren van de 'eeuwige stad' beschouwden, en dus van de culturele erfenis die dit alles belichaamde. Dit zijn evenzoveel redenen om de geschiedenis van Duitsland, ondanks de randpositie die het soms heeft ingenomen, als diep verankerd in de westerse beschavingskring te beschouwen.